نالی و فۆلکلۆری کوردی

د. جەمال ئەحمەدی
کەژاڵ فەداکار
(کۆلێژی وێژە - زانکۆی ئازادی سنە)

کورتەی بابەت

نالی (١٨٠٠- ١٨٥٨ز) یەکێ لە گەورەترین شاعیرەکانی زمان و وێژەی کوردی شێوەزاری کرمانجی خوارووە. لە پەنای وێژەی کوردیدا مەکتەب و سەبکێکی وێژەیی نوێی لە ناوچەی دەسەڵاتی بابانەکان داهێنا و جیا لە دیوانی شیعری، شرۆڤەی کتێبی (مناظرة الانشاء)ی داناوە. دیوانی نالی، داگری غەزەلی پڕ لە ساز و ئاواز و بنەڕەتدارە. کە غەزەلی فارسی و بابەتە شیعرییەکانی، هەروەها بابەتە شیعرییەکانی عەرەبی کاری تێکردووە.

جیا لە لایەنە جۆراوجۆرەکانی وێژەیی و جوانکاری و هونەری شیعر، بابەتی فۆلکلۆری لە دیوانە شیعرەکەیدا زۆرە. نووسەرانی ئەم وتارە بە تەمای پاش خوێندنەوەی دیوانەکەی نالی ڕادەی کارتێکردنی فۆلکلۆری کوردی لەسەر شیعری نالی لێک بدەنەوە. ئەم لێکۆڵینەوە بە شێوەی کتێبخانەیی بەڕێوەچووە.

پاش لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەکان ئەمەمان دەست دەکەوێت کە نالی هەرچەندە لە شاعیرەکانی کۆن و بەناوبانگی وێژەیی کوردی بووە؛ بەڵام بەشێوەیەکی بەرچاو کەڵکی لە فۆلکلۆری کوردی وەرگرتووە کە ئەمە لە دیوانەکەیدا بە باشی ڕەچاو دەکرێ.

وشە گرێ لێدراوەکان: نالی، وێژەی فۆلکلۆری، مەتەڵ، درکە، قسەی نەستەق، پەندی پێشینان، پزیشکی، ئەفسانە و ئوستوورە.

ناوەرۆکی بابەتەکە

ناوچەی ئێران بریتییە لە ڕەگەز و هۆزی جۆراوجۆر و هەر کام لەم ڕەگەز و نەتەوە و زمان و وێژە تایبەتانە بۆ هەرچی باشتر و چڕوپڕکردنی کولتووری وڵاتی ئێران لە تێکۆشاندان. زمانی کوردیش وەکو یەکێک لە کۆنترین و ڕەگوڕیشەدارترین زمانە ئێرانییەکانە کە مێژوویەکی چەند هەزار ساڵەی هەیە. لە زمانی کوردیدا شاعیر و نووسەری زۆرمان هەیە کە لە خزمەتی وێژە و زمانی کوردیدا بێ وچان هەویان داوە. مەلا خدری ئەحمەدی شاوەیسی میکائیلی ناسراو بە «نالی» یەکێک لە شاعیران و نووسەرانی بەناوبانگی زمان و وێژەی کوردییە کە بە زمانێکی ساکار و ڕازاوە شیعری جوان و سەرنجڕاکێشی هۆنیوەتەوە. ئەم دیوانە لیپاولیپە لە جوانکاری وێژەیی. لەم هونەرە جوانانەی کە لەم دیوانەدا بەدی دەکرێ، ئاوڕدانەوەی نالییە لە فۆلکلۆری کوردی و خۆنواندنی ئەم بابەتە لەم دیوانە شیعرە پڕ بایەخە. نووسەری ئەم لێکۆڵینەوەیە هەوڵ دەدات بە لێکدانەوەی دیوانی نالی و

نالی

سەرنجدان بۆ دانە بە دانەی شیعرەکانی، دەستی بگاتە فۆلکلۆری ناو دیوانەکەی و دەستەبەندییان بکات بۆ وێنە: بیروباوەڕ، دابونەریتەکان، کایە، پەندی پێشینان و درکە و...تاد.

نالی کێیە؟

نالی کوڕی ئەحمەد شاوەیسی، لە هۆزی بەیگی میکائیلی لە عەشیرەی جافە و خەڵکی ئاوایی خاک و خۆڵ سەر بە شارەزوور و نزیکی ڕۆخانەی تانجەڕۆ، ساڵی ١٨٠٠ زایینی لە دایک بووە. پاش وەرگرتن و فێربوونی خوێندەواری سەرەتایی لە سلێمانی لە مزگەوتی سەید حەسەن، دەست دەکات بە فێرکاری قوتابی و پاش ئەو کارەساتەی کە بەسەر بابانەکان هات، لەوێ هەڵات و ئیتر بەرەو سلێمانی نەگەڕایەوە. پاش تەشریف بردنیان بۆ مەکەی موعەزەمە، بەرەو شام ڕێگەی گرتە بەر و لەوێدا نیشتەجێ بوو.نالی لە سەردەمی لاویەتی، عاشقی کچێک دەبێت بە ناوی حەبیبە خانم کە ئەم عەشقە ئیلهام بەخشی شیعرەکانی نالی بووە و تابلۆیەکی پڕ لە جوانی بەناوی شیعر دەخوڵقێنێ. لە دواییدا نالی لە ساڵی ١٢٧٣ کۆچی مانگی بەرانبەر بە ١٨٥٨ زایینی لە تەمەنی ٥٨ ساڵیدا کۆچی دوایی کرد و لە گۆڕستانی ئەبووئەیووبی ئەنساری نێژرا. پێش ئەوەی بمانەوێ دانە بە دانەی بابەتە فۆلکلۆرییەکان ڕەچاو بکەین؛ پێویستە بڵێین دەستە بەندی بابەتە فۆلکلۆرییەکان بریتین لە: درکە (کینایە)، بیروباوەڕ، دابونەریتەکان، کایە و پەندی پێشینان، لەم بابەتەمانەدا یەک لە دوای یەک بابەتەکان ڕەچاو دەکەین، پاشان ئەو شیعرانەی نالی دێنینەوە کە پێوەندیان بە دەستە بەندییەکانی ئێمەوە هەیە.

درکە

درکە لە وشەدا بە واتای قسەیەک کە هەردوو لایەنی ڕواڵەتی و واتای پۆشراوەی تێدایە و بە قسەیەک دەوترێ کە دوو واتای جیاوازی هەبێت و ئەم دوو واتایە پێداویستی یەکترین. کەوایە بێژەر دەبێ ئەو ڕستەیە بە چەشنێک تێکەڵ بکات و بە زمانی بێنێ کە بیسەر گورج لە مانای نزیکەوە بە مانای دوور بگات (هومایی، ١٣٨٢: ل٢٥٦- ٢٥٥)

درکە، یان کینایە، یەکێک لە گرنگترین بابەتە زمانییەکانە و لەوانەیە زۆرجار بیسەر لە مەبەستی نووسەر تێنەگات، کەوایە تەنیا کەسانێک کە بە تەواوی لە زمان شارەزابن، دەتوانن ئەم ئەرکە لە ئەستۆ بگرن و لە کینایەکان تێبگەن (شمیسا، ١٣٧٤، ٢٣٥)

نووسەر ٣٠٣ جۆر درکەی لە دیوانەکەی نالی دەرهێناوە کە هێنانەوەی ئەو درکانە هەمووی پێویست ناکات. برێ لەم درکانە ئەمانەی خوارەوەن:

بەو ڕەحمەتە عامەت کە دەکا سەنگی سییە زەڕ
لەم قەلبە کە وەک بەردە ڕەشە «رش رشاشا» (نالی، ٧٧)

∗ کینایە لەوەیە کە بە شتێکی بێ بایەخ، بایەخ بدرێ.

تەلبیس نیە ئەو کەسە دێوانەیی رووتە
بێچارە نەما غەیری حەیاتێکی لەبەردا! (نالی، ٨٠)

∗ کنایە لە خۆشەویستی و عەشقە.

ڕەنگی نییە ڕوخسارەیی ڕەنگین و لەتیفی
ڕۆشن بووە ئەم نوکتە سەباتی لە بەسەردا (نالی، ٨٠)

∗ نەبوونی ڕەنگ کنایە لە نەرمی و ناسکی زۆرە.

ئیسباتی خەت و خاڵە، بە سەد شوشتن و گریان
ناچێتەوە ئەم نوقتە لەنێو دیدەیی تەڕدا (نالی، ٨١)

∗ کنایە لەچاوی پڕ لە فرمێسکە

ئالوودە نەبێ دا، بە زەبوون گیریی خوێنم
بۆ کوشتنی من دامەنی پاکی لە کەمەردا (نالی، ٨٢)
* زەبون گیریی خوێنم کنایە لە خوێنی ناحەق ڕژان
* دامەنی پاکی لە کەمەردا کنایە لە تەیار بوون بۆ کارێکە.
لەبەر خەندەی لەبی لەعلی ئەتۆ بوو.
کەوا شەککەر دەباری، گوڵ دەپشکووت (نالی، ١٥٠)
* کنایە لە قسەی جوان و دڵڕفێنە.
چاو و دڵ شەڕیانە، نازانم خەتای کەمیانە خۆ
تا بە داری کەم، دەریکەم بیخەمە شین و چەمەر (نالی، ٢٠٢)
* کنایە لە کوشتنە. کنایە لە گریان و ناڵە و هاوارە.
نووری چاوم! چاوەکەم بێ توورە بی تۆ، زەڕڕەیی
خاکی دەرگاکەت ببێژم بیکەمە کوحلی بەسەر (نالی، ٢٠٢)
* کنایە لە هاوڕێ گیانی گیانی و بەوەفایە.
ڕۆژ پەرستی رووتە «نالی» بۆیە وا دائیم وەک غوڵام
زەرد و گەردن کەچ لە دەرگات حازرە دەستە و نەزر (نالی، ٢٠٣)
* کنایە لە بێ دەسەڵاتی و هەژارییە.
عەجەب ئەستێرە شەو هەڵدێ لە تاوی خوسرەوی خاوەر
بە رووی تۆم دیدە هەڵنایێ شەو و ڕۆژ، ئەرچی بێدارم (نالی، ٢٧٢)
* کنایە لە خۆرەتاوە.
وەڵڵاهی کڵاوی سەری من چەرخی دەماڵی
ببوایە بە دامانت ئەگەر دەست ڕەسێکم (نالی، ٢٨٤)
* کنایە لە دەس بە داوێن بوون- تکا و ڕەجا کردنە.
دەستم لە گەردەنی خۆت هەڵ مەگرە ئەی (حەبیبە)!
وەبزانە خوێنی خۆمە، یا مینەتی ڕەقیبە (نالی، ٣٩٤)
* کنایە لە وازهێنانە و دەسهەڵنەگرتنە.
شاهینی دیدەبازە، مەستی شەرابی تازە
دڵدار و لانەوازە، دڵ کێش و دڵ فریبە (نالی، ٣٩٦)
* کنایە لە هۆی ئارامش و دڵنیاییە.

چیرۆک و ئەفسانە و ئوستوورەکان

بەر لەوەی باسەکە دەست پێ بکەین، پێویستە ئوستووره بناسین؛ سەردەمی ئوستووره، واتە سەردەمی پێشینە و پێشینەکان- کە لەسەردەمی وێژە و مێژووەکەی، پێشترە و دەگەڕێتەوە بۆ هەزاران ساڵ بەر لە بەدیهاتنی دێری نووسراوە و دەست پێ کردن و پەرەگرتنی کولتوور و وێژە (شمیسا ١٣٧٤: ل٢١٧).

لە دیوانی نالی ٧٨ جۆر ئوستووره و ئەفسانە و چیرۆک دۆزرایەوە.

بە تیری دوو نیشانە چانییە ئەی ڕۆحەکەم! شیرین
بە غەمزەی، تاقەیەک تیری لە فەرهاد و لەخوسرەو (نالی، ٨٩)

شاهیدی فیکرم کە بێتە جیلوەگاهی دولبەری
شاهی خوسرەو ڕوحی شیرینی بە قوربانی دەکا (نالی، ١٠٣)

شیرین و فەرهاد لە کوردی و شیرین و خوسرەو لە فارسی: خوسرەو بۆ ژن هێنان هاوڕێ لەگەڵ نەکیسا و باربود بەرەو ئەرمەنستان دەچن بۆ دیداری پووری شیرین و پاش دیتنی شیرین شەیدا و عاشق دەبێت و دوای کێشە و گرفتی زۆر خوسرەو ژن دەخوازێ، شیرین دێت بەرەو کرماشان و بێستوون و لەوێدا فەرهادیش عاشقی دەبێت و شیرینیش شێت و شەیدای فەرهاد دەبێت، بەڵام لە کولتووری فارسدا خوسرەو قارەمان و لە کولتووری کوردیدا فەرهاد قارەمانە.

نوکی خامەی من کە بێتە مەعنا ئارایی کەماڵ
خەت بە خەت ئیزهاری نەقشی سوورەتی (مانی) دەکا. (نالی، ١٠٣)

مانی: پێغەمبەری وێنەکێشی سەردەمی ساسانییەکان لە ئێران سەری هەڵدا و ئایینی خۆی بە وڵاتانی چین و هیندیش ڕاگەیاند و دوو پاشای ساسانییەکانیش پەیڕەوی بوون(٩) کتێبی نووسی، بەڵام لەسەردەمی ساسانییەکان کتێبەکانیان سووتاند و تەنیا کتێبی (ئەرژەنگی) بەجێ ماوە. پێغەمبەرێکی دادوەر و عادل بووە و زۆرتر بۆ دادپەروەری و گەشەی ئابووری هەوڵی دەدا.

بەو دەننی فوراتە کە دەکا پەشە بە عەنقا
نەک لەو خومی نیلە کە دەکا باخە بە تیمساح (نالی، ١٦٦)

سیمورغ (عەنقا، سیرەنگ) هەر ئەو سین مور و پالەوییەیە کە بە واتای «مورغ سین» دێت. بە ڕیوایاتی ڕابردوو و کۆن، لەسەر دارێکی سەرسووڕهێنەر و سەیر و

هرویسپ تۆم (ویسپـۆبین، یان گـئـوکـرن) واته داگـری هەمـوو گـژوگـیـایەک کـه لە دەریای فـەراخـەکـرەت دایە، هێلانەی هەیە. هەرجار کە سیمورغ هەڵدەسێتەوە، هەزار شاخ و بەرگ دەشکێتـەوە و تۆم و هێلکەکانی دەپرژێتە دەوروبەر و لەو تۆمـانە گـیای جـۆراوجـۆر دەڕوێ. (یشت ها ۱/۵۷۷) (یاحقی، ۱۳۷۵: ۲۶۶)

بۆ شەربەتی شیرینی فنجانە لەسەر سینی

مەم توحفەیی توففاحی، شەم عەنبەری بۆیا کچ (نالی، ۱/٦۱)

ئامـاژە دەکـاتە عـەشـقی مـەم و زین و وەلی و شـەمی خۆشەویستی.

تۆزی ئاییینەی سکەندەر وا بە دەم باوە، وەلێ

گـەردی دامـانی غـەریبـانە بلوری جامی جـەم (نالی، ۳۰۹)

ئاوێنەی ئەسکەندەر: بەهۆی ئەفـسـانە و ئوستـوورەی ئەسکەندەر بۆ ئاگاداری لە شۆڕشی ئەورووپی منارەیەکی دانابوو، لەسەر منارەکە لە ڕووی حیکمەتەوە ئاوێنەیەکی سـازکـردبوو و چەند دیدەبانی تەرخـان کـردبوو تاکـو لە کاتی شۆڕشی دوژمن سوپای ئەسکەندەر ئاگادار بکاتەوە و بەم تەدبیرەوە دووجار سوپای فەرەنگی بەزاند. جاری سێیەم دیدەبانەکان ئاگادار نەبوون و غەفڵەتیان کرد و سوپای ئەورووپی هێرشیان هێنایە سەر شاری ئەسکەندەر و کاولیان کرد و ئیتر ئەو ئاوێنەیەیان خستە زەریا. چون ئەسکەندەر لەم کـارەسـاتە ئاگـادار بوو، ئاوێنەکـەی لە زەریا دەرهێنا و دایناوە شوێنەکەی خۆی.

نالیا بێ هیمەتی تاکەی بەدەست میحنەتەوە

فاتیحی و ڕوستە ماسا، ساحیبی تێغ و عەلەم

ڕۆستەم قارەمانی نەتەوەی ئێران لە ویژەی پەهلەوی بە (رشحە) بە واتای خاوەن زۆر هاتووە کە لەگەڵ وشەی تەهەمـتەن نزیکترە و لە فارسیدا نازناوی ڕۆستەمە. لە کـولـتـووری ئێـرانی پاش ئیـسـلام، بێ گـومـان بە ناوبانگترین و کاریگەرترین قارەمانی ویژەی ئێمەیە.

دابونەریتـەکـان: کـۆمـەڵێک لە باوەڕ و ئایدیاکـانی نەتەوەیەک کـە لە کۆمـەڵگادا باوە و بریتـییـە لە ڕەسم و یاسـا و ئایینی تایبـەتی خـەڵک کـە لایەن هەمـوو ئەو جەماوەرەوە پەسەند کرابێت.

لە چاوانم هەتا کەی قەترە قەترە خوێن دەکەی ئەی دۆست

کـوا ئەم عـەهد و پەیمان و وەفـا کـابینـتـە، بازا (نالی، ۹٦)

کابین پارەیەکە کە پیاو لە کاتی ژن هێنان دەیدا بە ژن کە سامانی ژنە و ئەمە نەریتێکی کۆمەڵایەتییە.

جامی جەم: جامی جیـهـان نما کـە دنیـای تێدا بەدی دەکەی. جام: پەرداخێ بوو کە هەواڵی تەواوی جیهان و ڕازی حەوت ئاسمانی تێدا بەدی دەکرا.

تا موعەییەن بێ کە زۆرن دەس گری یو دەس کوژی

فـەرقی سـەر، پەنجـەی بە خـوێناوی حەنا ڕەنگین دەکـا (نالی، ۱۱۲)

حەنایی کردووە پەنجەی بە خوێناوی دڵی زارم

ئەمە ڕەنگە شەهادەت بێ کە کوشتەی دەستی دڵدارم (نالی، ۲۷۰)

لە کـولتـووری ڕۆژهەڵاتدا خـەنە زینەتێکی جـوانە بۆ ژنـان، بە تایبـەت لە ئاهەنگی شـایی و گـۆڤـەند لەم ئارایشە کـەڵک وەردەگیرێ کە شەوی پێش زەماوەند بە خەنەبەندان ناوی دەبەن. ڕێوڕەسمی خەنەبەندان.

«نالی» خەبەری بێ ئەسەری غائیبە، ئەمما

ناڵێکی حـەزین دێ لە مـوناجـاتی سـەحـەردا (نالی، ۸۲)

ڕاز و نیاز و موناجاتی دەمەوبەیانی لە ئیسلامدا جێ سـەرنجی ئیـمـانداران و خـواناسـەکـانە، بە تایبـەت ئەو کـەسـانەی لە ڕێبـازی نەقـشـبـەندیدان زۆرتر لە ڕیزی ئەم عارفانەن.

حوققەی فەلەکولئەتلەسی و ئەستوونەیی زێڕین

بێ بیکە بە تارای سـەر و تورکـەی خـەز و والا (نالی، ۱۱۷)

لە کوردستاندا ڕووبەندێ بەناوی دیواخ هەیە کە بەسەر بـووکـدا دەیـکێـشـن و جلی جـوانی بـووکـیـەتی کـە کـەمـەرەیەکی لەگەڵدا بوو و تۆڕێکی سوور لەسـەر شانی بووکەکەوە لەماڵی باوکی بەرەو مـاڵی زاوا دەیانبرد، ئەم شێـواز و ڕەسـمـە پێشـاندەری ئەوەیە کـە نزیکە بووکـەکە بەرن و لەلایەن پیـاوێ لە خێڵی زاوا دیواخ لەسەر بووک دەکێـشـراو شاڵی بووکـەکـەشی دەبەست و لەم حـاڵەدا کە پێـشـانـدەری گـواسـتـنەوەی بـووکـەکـە بوو هەتا ئەوەی دەڕۆیشتە ماڵی زاوا و زاوا دیواخەکەی لەسەری لادەبرد.

دەسم مەخە سەر، تا قەدەمم، سوتووە، چاوم!

یا خـۆ بە شـیـفـا هـاتووی؟ چەندێکە ئەناڵم (نالی،

٢٢٨)
ئاماژە دەکاتە ئەم باوەی کە لە ڕابردوودا بووە و ئەگەر کەسێ نەخۆش دەکەوت و گەورەیەک، یان شێخ، یان مورشیدێ بۆ عەیادەتی نەخۆشەکە دەڕۆیشت و دەستی دەنایە سەر سەری نەخۆشەکە و چەند دوعای دەخوێند و لە خودا داوای شیفای نەخۆشەکەی دەکرد و نەخۆشەکە ئیتر نەخۆشییەکەی بە خۆی ناخست و چاک دەبووەوە.

لەسەر بەرگی گوڵێکی باغی حوسنت

هەزار، گوڵچینی بێ بەرگ و نەواچین (نالی، ٣٤٧)

لە کوردستاندا چ لە ڕابردوو و چ لە ئێستادا لە شەقامەکاندا کەسێک شمشاڵێکی دەبەستە کەمەری، یان شمشاڵی لێ دەدا و بەو شێوەیە پارەی کۆ دەکردەوە.

بیروباوەڕی خەڵکی عامە: وشەی باوەڕ لە ڕەگ و بنچینەی «وڕ» بەواتای هەڵبژێردراو، بەرتر زانین و ڕاهاتن و کورتکراوەی «بئاوەڕە» بە واتای یەقین و دڵنیایی وشەی «واور» لەپەهلەوی و «باوڕ» فارسی لە ڕەگوریشەی «وڕ» وەرگیراوە. لە وشەدا بە واتای باوەڕ و ئیمانە (خەلەف تەبریزی، بورهانی قاتع، لەژێر وشەی باوەڕ)

مـ هـ مـ هـ لەمەهی سادە: یەعنی لە قەمەر لادە

هەم شەمس و سورەییا کچ، هەم زوهرەیی زەهرا کچ (نالی، ١٥٨)

بڕوا بەمەی کە مانگ لە وێژەدا بە واتای پیاو و خۆر بە واتای ژنە.

نالی بە ئومێدی زەفەری تەوقی تەلیست

ماری سڕی زولفت لەسەر و گەردنی ئالا (نالی، ١١٨)

مەتەڵ: لە وشەدا بە واتای شاردراوە و داپۆشاوە و لە فەندا بە شێوازێکی ڕەسا دەوترێ کە ناوی کەس، یان شتێ بە ناڕاستەوخۆ و بە ڕەمز و ئاماژە بڵێیت و داوا بکەیت لە بیسەر کە ئەوەی مەبەستیەتی کەشفی کات. لە مەتەڵ زۆرتر لە پیتی ئەبجەد و ژمارەکانی تایبەت بە پیتە ئەبجەدەکان کەڵک وەردەگیرێ.

بڕوا بە تەلیسم و جادوو:

١- تەلیسم، کارێکی سەرسوڕهێنەر و غەیرە باوە کە لە هێزی کاینات و هێزی شاراوەی زەوی سەرچاوە دەگرێ و کاری سەرسوڕهێنەر و عەجاییبات دەکەن بەو جادوانە.

٢- نووسراوەکە وەک دوعا کە بەو بۆنەوە کارێکی سەرسوڕهێنەر ئەنجام دەدرێ.

٣- وێنە و شێوەیەکی عەجیبە کە لەسەر دەفینە و خەزێنەکان دایان دەنا.

تەلیسم نووسراوەیەکە کە جادووگەرەکان لەسەر گەنجە بە بایەخەکان دەیاننووسی تاکو لە بەڵا و لەناوچوون بیپارێزن. «وتم سەفەری پاشاکان لەبەر ئەوەی لەزەریاوە تێدەپەڕن، جێ مەترسییە، بۆیە باش وایە، یان گەنجەکە هەڵبگری، یان لەنێو ئەو تەلیسمەدا بمری» (گوڵستان خەتیب ڕەهبەر، ٩٩) (شیما، ١٣٧٧، ٩٨٢)

نووری چاوم! چاوەکەم بێ نوورە بێ تۆ، زەڕڕەیی

خاکی دەرگاکەت ببێژم بیکەمە کوحلی بەسەر (نالی، ٢٠٢)

بەردی سورمە، کە بۆ زۆرکردنی بینایی، چاویان پێ دەڕشت.

«نالی» کە غوڵامی مەددەدی زوڵف و بڕۆتە

شاهێکە لەبن سایەی باڵی دو هومادا (نالی، ٨٦)

لە کوردیدا هوما بە واتای پیرۆزەیە و بە بڕوای خەڵکی لەسەر شانی هەر کەسێکەوە بنیشێتەوە ئەو کەسە دەبێتە پاشا.

- هوما پەلەوەرێکە کە دەگێڕنەوە، دەڵێن ئێسقان دەخوات و ئازاری بۆکەس نییە و سێبەری بکەوێتە سەر هەر کەسێکەوە، بێ گومان دەبێتە پاشا و لە ئەفسانەدا زۆر ناوی دەبەن، بۆ نموونە لە شاراندا بۆ هەڵبژاردنی پاشا ئەم پەلەوەرەیان دەهێنا و لەسەر سەری هەر کەسێکەوە بنیشتایاتەوە ئەو کەسە دەبوو بە پاشا.

همای بر همه مرغان از آن شرف دارد

که استخوان خورد و جانور نیازارد

(گلستان، خطیب رهبر) (شمیسا، ١٣٧٧: ١١٤٠)

لە شەوقی ڕوویی شەمع و زوڵفی دوود و تورڕەی مەحچەر

سوپەند و عوود و پەروانە، بخوور و غالییە سووتن (نالی ٣٢٩)

قانگ و سوپەند بۆ دوور کەوتنەوە لەچاو چڵەی خراپە کە هێشتا لەناو جەماوەردا باوە. کاتێ کە کۆرپە نیشانی خەڵک دەدەن هەر کام لە دانیشتوان تاڵێک لە جلی کۆرپەکە دەقرتێنن تاکو لەگەڵ قانگدا بیسووتێنن و بەم

مەبەستە کە کۆرپەکە بە چاو نەچێت. بڕێ جاریش جیا لە چاوونەزەر، بۆ دوورکـردنەوەی نەخـۆشی، قـانگ ئاگـر دەدرێت و دوعـای تایبـەتیـشی بەسـەردا دەخـوێننەوە. (نیرنگستان ٣٢) هێشتانەش دانی قانگ بە ڕیز دەکەنە دەزووەوە و بۆ جوانی لەسەر تاقی ماڵان هەڵی دەواسن.

یارم سپند اگر چه بر آتش فنا فکند
از بهر چشم تا نرسد مرو را گزند
او را سپند و آتش ناید همی بکار
با روی همچو آتش و خال همچو سپند

(منظومـه بادغـیس، لغت نامـه) (یاحقی، ١٣٧٥: ٨٣)

امثال الحكم:

«وتلک الامثال نضربها للناس لعلكم يتفكرون»

ئێمە ئەم نموونانە بۆ خەڵکی دەگێڕینەوە، تا بیری لێ بکەنەوە» سوورەتی حەشر، ئایەتی ٢١.

لۆمەی زەمان دەکەی کە بۆ چ خواریی ڕاستی دەوێ؟!
غـافلی، دەسـتی خـۆت خزمـەتی دەسـتی چەپ دەکـا
(نالی، ٩٩)

- دەست دەست دەشـۆرێ و دەسـتیش هەڵدەگەڕێتـەوە دەموچاو دەشۆرێت.

- باس لە هاریکاری دەکـــات. (رخــزادی ١٣٨٢، ٢٠٢)

وەک بەهاری بەهاری درێژ و پاییزی، کورت
ئەمـەل گـەلێک و تەویل، عـەمـەل کـەمـێک و قـەسـیر
(نالی، ٢٠٧)

سۆفیی مەستووری بڕۆت و بو فلیس خستە تەمەع
سـەیری خـاڵی بێ حیـسـاب و مـاچی لەعلی بێ بەها
(نالی، ١٣١)

- بە یەکـێکی تەمـەحکار دەوترێ کـە مـوفلیس و هەژارێک مـاڵەکـەی خـواردبێت و نەیبێ پێی بداتەوە (رخزادی، ١٣٨٢: ٢٢)

- تەماح لە گولیش دەکات واتە زۆر تەمەحکارە

- تەمـاح سـەری نەبڕی، سـەرێ دەبڕێ. واتە چاوی بە ماڵ و شتی هەمووی کەسێک. (قادر فەتاحی، ١٣٧٥، ٧٤)

هەر کەسێ ئیزهاری دانایی بکات و مەقسەدی
خـود پەسـەندی بێ، یەقین ئیـزهاری نادانی دەکـات
(نالی، ١٠١)

خۆ هەڵکێشـان عـەیبە، واتە خۆ بەزلزانین سیفـەتێکی نالەبارە (قادر فەتاحی قازی، ١٣٧٥: ٩٩)

وەکو بەهاری، بەهاری درێژ و پاییزی کورت
ئەمـەل کەمـێک و تەویل، عـەمـەل کەمـێک و قـەسـیر
(نالی ٢٠٧)

بە ڕۆژی بەهار و بە شەوگار پاییز.

ئەم ڕیوایەتە کـاتێ دەوترێ کـە کـەسێک بیـەوێ زۆرتر کـەڵک لە هاوقـسـەیی کـەسـێکی دیکە وەربگرێت. لە ڕۆژانی بەهار و شەوگاری پاییز.

غەیری زوڵفی تۆ کە ڕشتەی عومرمە
دەس لە (مافیها)ی زەمان بڕیاوم ئەز (نالی، ٢٢٢)

مـــافـــیـــهـــا: لە کـــوردیدا بە واتای دەس چۆڵ و بێ دەسـەڵاتە، لە وشـەی عـەرەبی (مـافـیـهـا) وەرگـیـراوە، مەبەستی ئەمەیە کە لەم دنیایەدا جگە لە زوڵفی تۆ هیچ شک نابەم.

مـــەتەڵۆک: لە وشــەدا بە واتای شــاراوە و ون و لە زاراوەدا فەنێکی ئەدەبییە کە ناوی کەسێ، یان شتێک بە ڕەمزەوە دەڵێن، داوا لە بیسـەر، یان خوێنەر دەکەن کە ئەو ناوە هەڵبـێـرێت، یان بیـدۆزێتـەوە. لە مـەتەڵۆک بڕێ جـار لە پیـتـی ئەبجـەد و ژمـارە تایبـەتەکـانی کـەڵک وەردەگیردرێت. (میر سادقی، ١٣٨٥: ٢٨٧)

موساوی وەک یەک و لوولن لە هەر دوو لاوە زوڵفەینی
نموونەی عەکسی حەرفی میم و نوون و واو، زوڵفەینی
(نالی، ٦٧٤)

میم، نوون، واو

قژەکانی وەکو سێ پیتی میم و نوون و واوە. ئەگەر بە پێچەوانە میم بنووسین هەر میمە، نوونیش بە پێچەوانە بنووسین هەر نوونە و واویش هەر وایە.

ئەم سێڕە چییە میسلی سوهابێ، نەسوا بێ؟!
دووڕێ کە وەکو دووڕی سـەمـا بێ، نەکا بێ؟! (نالی ٦٠٧)

زۆر سـەیرە کـە وەکـو شـەهابێکی ئاسـمـانیـیـە کـە ناساوێتەوە

گـەوهەرێکە وەکـو گـەوهەرانی ئاسـمـان کـە بیکرە و دەیەوێ بڵێت کە ئەوە چییە کە هێشتا بیکرە و دەستی نەخواردووە.

وە کە دردانەای چنین نازک

در شب تار سفتم هوس استو
(حافظ، غنی و قزوینی ١٣٨٢: ٤٢)
دوككانی توحەف، كانی حەیا، كانی بەقا بێ
قوببەی لە قیبابی نوقەبا بێ، نەقۆیا بێ
* ئەوە چییە کە وەکو دووکان بۆ فرۆشتنی شتومەکی بە کەڵکە کە سەرچاوەی ژیانە.
گومەزەکەی کون کراوە لە حاڵێکدا هیچ چەشنە چاڵی و چۆڵییەکی نییە. مەبەستی ئاڵەتی جنسیە.
وەكو خەیمە بە پەردێكی دو ئەستونە بەرپا بێت
سەر تیلەكی نەختێ لە نەزاكەت قڵەشا بێ
* وەکو ڕەشماڵێکە کە بە دوو ئەستوون دامەزراوە.
نەجم: کۆی نەجم، ناوی زانستی کە لەوەدا بزووتنەوەی ئەستێرەکان لەگەڵ یەکدا باسی لێ دەکرێ و ناوی دیکەشی زانستی حیساب، یان زانستی هەیئەتە (غەفاری، ١٣٨٧: ١٣٦)
شەو چەپكەنی نیلووفەری بوو جیلوەیی ڕەقسی
شەرمندە دەكا زوهرەیی زەهرا لە سەمادا (نالی، ٨٣)
* زوهرە یەکێ لە ئەستێرە گەورەکانی ئاکانە کە بە ئەستێرەی سەماکەر ناسراوە.
خوش سوبح دەمێكە كە بە خەندە دەنوێنی
بەس زەڕڕەیی خورشید لە زەڕڕێكی سوهادا (نالی، ٨٤)
* سوها: یەکێ لە ئەستێرەکانی کەم سۆی حەوت ئەستێرەی (تبات النس)
بێ قسەی غونچەی دەمت كاتی تەبەسوم ڕووبەڕوو
هەتكی شوعلەی بەرق و نەزمی دایرەی پەروین دەكا (نالی، ١١٢)
* پەروین چەن ئەستێرەی بچووکە کە بە دەور ئەستێرەی سوور کۆ دەبنەوە.
(سەیوان) نەزیری گونبەدی كەیوان سەبز و ساف
یاخۆ بووە بە دائیرەیی ئەنجومی قوبور؟!
* کەیوان ئەڵقەیەکی زۆر ڕووناکی بە دەوری خۆیدا هەیە.
شەوەمی، شەو چراغی جەدی و شەور و مەرتەعی شامی،
دو حەد قەرنی عەزاڵە و قۆچی سوبحی عیدی، قوربانە (نالی، ٥٠٩)

كایە و گەمە: سەرگەرم بوون بە کارێ بە مەبەستی تەفریح و شایی و وەرزش، یان گەمە.
ماتەم، وەكو زولفەینی سیەه گرتی سەراپات
پۆش لە ڕوخت تەعبیەیی بەیدەق و شامات. (نالی، ١٣٧)
* ئاماژە دەکاتە کایەی شەترەنج.
خەریكی شەش دەری هات و نەهاتم
خەلاسیم قەت نییە لەم نەردە بێ تۆ (نالی، ٣٧٩)
* ئاماژە دەکاتە کایەی تەختە نەرد
ئەم کایە لە شەترەنج وەرگیراوە و بزر گمهر شالیاری زانای سەردەمی ساسانییەکان داینا و ناوی ئەردەشێری لەسەر دانا کە مەبەستی شێرانەیە و ئەمڕۆکە بە نەرد ناوی لێ دەبەن تەختەکە بە واتای زەوینە، ٣٠ مۆرەکەی نیشانەی ٣٠ ڕۆژ و شەوە، کە ١٥ مۆرەی ڕەشی نیشانەی شەو و ١٥ مۆرەی سپی نیشانەی ڕۆژە و سووری ئەستێرەکان لەتەک خاڵی هەر تاسێک بە واتای خودای تاقانەیە. دوو خاڵ نیشانەی ئاسمان و زەوینە. سێ خاڵ نیشانەی وتاری چاکە، کردەوەی چاکە، نیەتی چاکەیە و چوار خاڵ نیشانەی چوار لای سەرەکییە، باکوور- باشوور- خۆرهەلات- خۆرنشینە. پێنج خاڵ و بە واتای پێنج ڕووناکییە؛ خۆر- مانگ- ئەستێرە- ئاگر و هەورە تریشقەیە و شەش خاڵ نیشانەی شەش جەژنی گەورەی کۆنە.
چ مشت و پنجە؟ وەكو مشتی شانە ڕەق كە دەڵێن
لە شایندا نەبووە دەست بردنی كوشت و گیر (نالی، ٢١١)
* ئاماژە دەکاتە کایەی زۆران.
شوكر «نالی» سەری خەسمت وەكو گۆ
بە خوارتی، نەك لە یاراتی، كەوتە بەر شەق (نالی، ٢٥٤)
* ئاماژە دەکاتە کایەی گورزان.
بنوارە وشكە سۆفی ڕەقسی بە هەلهەلە
دیان لە بەحری وشكی هەوا كەوتە پێ مەلە (نالی، ٤٦٦)
* ئاماژە دەکاتە کایەی مەلە.
تێبینی: بۆ چارەسەرکردن و عیلاجی لەش و ڕوحە و بە بڕوای برێ کەس بۆ چارەسەرکردنی نەخۆشی دەدرا بەنەخۆش و نزیکەی ١٠٠٠ ساڵە کەڵکی لێ

وەردەگیرێت.

داری ئیراک و داری هیند هەردوو کە عودە ئیسمیان
هەمـدەمی سـوننەتی ئەوەم مـەیلی ئەبولەهب دەکـا (نالی، ٩٨)

* بۆ پاک کـردنی ددان و جـۆرێک پزیشـکی و بۆ بۆن کردنی دەم و ددان.

لە شەرحی هەیئەتی مەتنی بەدەن کە هەر جوزئی
سەقیـمە، عاجزە تەسحیح و رابیتی تەدبیر (نالی، ٢١٠)

* شوێنێ لە نزیکایی مەکە کە لە دارێک بەناوی پیلۆ کە بەرهەمی سیواک بە دەس دەهات.

* چێوێک کە بۆ ئێسقانی شکەستە بەکاردەهێنرێت و شکەستەکەی پێ دەبەسنەوە.

دەستم کە بە سەد وەعدە لە سەد جێگە شکاوە،
جەبری نییە ئەم کەسرە هەتا نەیخەیە ئەستۆ (نالی، ٣٨٥)

لە شکستە بەندیدا لە تەبابەتی سوننەتی ڕۆژهەڵاتیدا هەر کات کەسێ دەستی دەشکێ، زەردەی هێلکە دەکەنە سەر پەڕۆیەکەوە و بە تەختـەیەک دەیبەستنەوە و پاشان هەڵیدەواسن بە ملیەوە بۆ ئەوەی تەکانێ نەدات هەتاکو ئێسقانەکە جۆش دەخوات و دەگیرسێتەوە و ئێستاکەش ئەم جۆرە سوننەتە هەر باوە.

سەرچاوەکان:

١- قورئانی پیرۆز.

٢- نالی، مەلا ئەحمەد شاوەیسی میکاییلی؛ بە هاوکاری و پێداچوونەوەی مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس، فاتیح عەبدولکەریم، موحەمەد مەلا کەریم، چاپی دووەم، بلاوگەی سەلاحەدین ئەیووبی، ورمێ ١٣٦٤.

٣- شمیسا، سیرووس: جۆرەکانی ئەدەبی، چاپی نۆیەم، بلاوگەی فیردەوس، تاران ١٣٨١.

٤- موعین، موحەمەد، فەرهەنگی فارسی، یەک بەرگی، چاپی پێنجەم، بلاوگەی سەرایش، تاران ١٣٨٢.

٥- میر سادقی (زولقەدر) مەیمەنەت؛ واژە نامەی هونەری شاعیری، چاپی سێیەم، بلاوگەی کتێبی مەهناز، تاران ١٣٨٥.

٦- فەتاحی قازی، قادر، ئەمسالولحیکەم، بلاوگەی زانکۆی تەوریز، تەوریز ١٣٧٥.

٧- روخزادی، عەلی؛ گوارەی کوردەواری، چاپی یەکەم، بلاوکردنەوە، نووسەر، سنە ١٣٨٢.

٨- هومایی جەلالەدین، فەنی بەلاغەت و سەنعەتی ئەدەبی، چاپی بیست و یەکەم، بلاوگەی هوما، تاران ١٣٨٢.

٩- یووسفی نژاد خەلیل، فرووغی ئەندێشەی حافز، بلاوگەی پەرتەو بەیان، سنە ١٣٨٤.

١٠- یاحەقی موحەمەد جەعفەر؛ کولتووری ئوستوورەکان، چاپی دووەم، بلاوگەی سرووش، تاران ١٣٧٥.

١١- شمیسا، سیرووس: کولتوور، بلاوگەی فیردەوس، ١٣٧٧.

١٢- خەزنەدار مارف؛ مێژووی ئەدەبی کوردی، بلاوگەی ئاراس، ٢٠٠٤.

١٣- شمیسا، سیرووس: بەیان، چاپی پێنجەم، بلاوگەی ئەندێشە، بلاوگەی فیردەوسی تاران ١٣٧٤.